

УДК 811.161.2'367

Т. В. Чубань,
кандидат філологічних наук, доцент
Т. М. Левченко,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди)

ВИВЧЕННЯ ЗВЕРТАННЯ В ПЕДАГОГІЧНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ

Анотація

У статті аналізуються семантичні відношення, які утворюють у реченні звертання. На матеріалі речень з повісті Івана Нечуя-Левицького „Бурлачка” визначено, що важливим засобом вираження ввічливості та поваги в етикетній ситуації є звертання.

Ключові слова: звертання, семантико-граматична функція звертання, кличні комунікати, слова-звернення, звертальна форма, граматичне значення, українська лінгвістика, комунікативна одиниця, типи звертань.

Summary

The article analyses semantic relations, which formed in the sentence structure accosts – complex semantic and communicative units. On the material of the novel by Ivan Nechui-Levytskyi “Burlachka” there have been defined, that the important mean of expression of politeness and respect in etiquette situation is an accost.

Key words: vocatives, semantic and grammatical function of vocatives, vocative sentences, vocative words, vocative form, grammatical meaning, Ukrainian linguistics, communicative unit, types of vocatives.

Постановка проблеми. Різноманітність наукових шкіл, напрямів, поглядів на певні мовні та мовленнєві явища, що характеризують історію мовознавчої думки ХХ – ХХІ ст., зумовили потребу дослідження мовного етикету і його складника – звертання як компонента культури української мови. Тепер настав час розвитку культурної спадщини українського народу, особливо її складової – мови. Вільгельм фон Гумбольдт писав: „У кожній мові закладений самобутній світогляд” [5, с.38].

Чільне місце в роботі викладачів української мови педагогічних університетів і сьогодні мають праці Олександра Беляєва, адже ефективні методи і засоби навчання мови, які він описує, можна використовувати під час підготовки студентів-філологів. Так, обстоюючи значення спостереження над мовою, О.Беляєв вважав, що минуть роки, і цей метод знову пробиватиме шлях у школу: „...метод спостереження доцільно застосовувати тоді, коли факти і явища, що вивчаються, є складними або специфічними для української мови, вимагають того, щоб у них спочатку розібратися шляхом аналізу тексту (прикладів), перш ніж вдаватися до відповідного теоретичного положення, граматичного визначення чи правила” [2, с. 64].

Одна із найважливіших умов успішної підготовки фахівців у педагогічних університетах – формування національно-мовної особистості громадянина, що передбачає освоєння ними лінгвістичних знань, вироблення практичних умінь і навичок правильно користуватися мовними засобами в різних формах, сферах і жанрах мовлення (Ф. Бацевич,

С. Богдан, Л. Кравець, Л. Мацько, М. Пентилюк, Г. Сагач та ін.). У давніх філософських, етичних, риторичних трактатах знаходимо цікаві та корисні роздуми про роль величної думки, животворящого, медоточивого, солодкого слова, які пробуджують і вивіщують душу людини, творять дивосвіт добра й краси, незнищених цінностей людства, про що нагадує Г. Сагач [10, с. 11]. Самобутність кожного народу поряд з традиційними, ціннісними орієнтаціями, культурою виявляється передусім у мовних стереотипах поведінки. С. Богдан вказує, що стереотипність стосується набору виразів мовного етикету, спільного для всіх на певному історичному зрізі, і їх використання мовцями [3, с. 30]. Ці вирази мовного етикету мають свою функціональну специфіку, до структури яких входить основний елемент комунікативних ситуацій – звертання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливим теоретичним матеріалом для вивчення культури української мови є праці Н. Бабич, С. Богдан, Г. Сагач, Ф. Бацевича, П. Дудика, А. Коваль, Л. Мацько, М. Пентилюк, П. Одарченка та ін. У сучасній українській мовознавчій науці значне місце мають праці, присвячені проблемам морфології та синтаксису (Д. Баранник, С. Бевзенко, І. Вихованець, К. Городенська, В. Горяний, А. Грищенко, П. Дудик, Н. Іваницька, А. Кващук, О. Мельничук, К. Плиско, В. Русанівський, К. Шульжук та ін.), серед них – учення про сутність і роль звертань. Вітчизняні лінгвісти висловили цікаві спостереження про особливості звертальних комунікативів, їх семантику, формально-граматичне вираження, чим заклали підвалини для нового функціонального інтерпретування: А. Агафонова “Авторизовані звертання та авторизовані кличні комунікати в сучасній українській мові”, П. Дудик “Звертання-речення в сучасній українській літературній мові”, Н. Тоцька “Розділові знаки при звертаннях, вигуках, питальних та окличних, стверджувальних та заперечних словах”, Т. Донченко “Комунікативно-зорієнтоване вивчення теми “Звертання” у 5 класі” [6, с. 34] та ін. Проблемні питання методики вивчення звертальних форм розглядали у своїх працях Е. Палихата, М. Пещак, К. Плиско та інші.

Лінгвістична підготовка в педагогічних університетах передбачає вивчення навчальних курсів “Культура української мови” та “Сучасна українська літературна мова”, важливим компонентом яких є питання про звертання. І тут значним фактором стає зміст навчального матеріалу та спостереження над мовними явищами. Учені досліджують українську мову у різних аспектах. Не всі питання, пов’язані з поняттям звертання, розв’язані. Проблема полягає в висвітленні особливостей вивчення морфологічної структури звертання, значень звертань, в аналізі звертання як одиниці комунікації. Мовознавці трактують звертання по-різному, неусталеними є терміни, не визначено зміст, методи, прийоми, які мають лінгвістичне спрямування для вивчення звертань. Проблема є у вияві семантичної пов’язаності звертання з реченням у одночасно інтонаційному відокремленні його від речення.

Мета статті – встановити й описати особливості звертання в сучасній українській мові та вивчення його в педагогічних ВНЗ. Готуючи статтю, маємо на меті вирішити такі завдання: виявити особливості звертання в сучасній українській літературній мові; установити особливості культури

мовлення українців; схарактеризувати потенціал кличних комунікативів. Важливо встановити функціональні типи звертань у сучасній українській мові, установити місце звертання як одиниці комунікації, виявити спільні та відмінні ознаки прямих і непрямих звертань під час вивчення в педагогічних університетах.

“Етикет (з французької – прикріплений) – зовнішня, видима складова етики, яка формувалася протягом століть і тисячоліть у людському суспільстві, невід’ємна частина духовного світу людини”, – вказує Ф. Бацевич [1, с. 198]. Мовець не створює щоразу нову формулу, а може скористатися однією із можливих для взаєморозуміння. Важливо добре засвоїти чинники, що впливають на вибір словесної формули в конкретній комунікативній ситуації: фактор адресата (вік, стать і ін.), комунікативні умови (ситуація, тривалість спілкування), характер взаємин між співрозмовниками тощо. Значну роль відіграють знання особливостей усього спектра супровідних засобів (невербальні засоби спілкування), мелодика мови, тембр і тон голосу мовця [3, с. 30]. С. Богдан зазначає, що етикет кожного народу своєрідний і має свою національну специфіку. Окремі вислови етикету сягають ще дохристиянського періоду і пов’язані з обрядністю, звичаями, усталеними в слов’ян [3, с. 30]. Мовленнєвий етикет – система усталених форм спілкування, прийнятих відповідно до соціальних ролей комунікантів і моральних норм поведінки людей у суспільстві. Мовленнєві етикетні форми, як правило, не вносять у комунікативний акт нової логічної інформації; вони є засобами вираження контактної встановлювальної інформації. Вона може засвідчувати соціальний стан мовця (*Добрий день, шановні друзі; Привіт, друже*), ставлення до адресата (*Вибачте, будь ласка*), традиції певного етносу (*Батько і мати просили, і я вас прошу прийти на наше весілля*) тощо [1, с. 199].

Проблема відображення ввічливості українців у художньому стилі вже була предметом дослідження в українському мовознавстві. Н. Журавльова вважає, що шанобливе називання по батькові як найбільш уживаний самостійний спосіб іменування особи незалежно від її віку, статі та навіть і соціального стану є характерною особливістю художнього слова. У свій час на це мовне явище звернули увагу в повісті “Маруся”: підстарший боярин Левко Цьомкал звертається до старшого боярина, парубка Василя: *„Чого так зажурився, Семенович?”*. Пан Забрюха називає батьківським найменням молодого хорунженка: *„Ось послушайте, паничу Йосиповичу, що я вам скажу...”*. А наймит Микола з повісті „Щира любов” величає по батькові не тільки свого господаря, але і його дочку: *„Петровичу, чи, як ви мені повеліваєте, панотченьку, і ти, Олексійвно”* [7, с. 17]. Мова народу – це найуніверсальніше втілення етнічності. О. Федоренко вказує, що усна народна творчість є найповнішим і найглибшим вираженням української ментальності [13, с. 180]. Залежно від соціальної ролі співбесідників, їх близькості вибирається ти-спілкування або ви-спілкування і відповідно вітання “здраслуй” чи “здрасуйте” тощо. Важливу роль відіграє при цьому також ситуація спілкування. Звертання виконує функцію встановлення контакту [1, с. 199]. Воно входить до структури мовного етикету як основний елемент комунікативних ситуацій. Важливим є мовне вираження звертань.

В українській мові природною формою звертання є вокатив (кличний відмінок). Звертання мають різні типи інтонації: кличну (вимова звертання із посиленим наголосом і більш високим тоном, паузою після нього), окличну (з риторичною метою) і вставну (зниження голосу, прискорений темп вимови).

Важливим мовно-етикетним засобом вираження ввічливості та шанобливості в добу Г. Квітки-Основ'яненка були терміни на позначення родинних зв'язків. Так, гоноратив *батьку* вживався на знак пошани при звертанні до старшої віком людини: „*Ходімо ж, батьку*”... Ця ж лексема використовувалась як шанобливо-ввічливе звертання до козацької старшини: „– *Здоров, батьку!* – *торохнула йому громада*”. Ступінь поваги посилювався, коли до звертання додавалось етикетне препозитивне означення, виражене прикметником, який вказував на те, що особа, якої воно стосується, займає значну посаду, високе становище в суспільстві: „*А козацтво, сеє слухаючи, як підніме регім: „Так-таки, вельможний батьку, так!*” – *знай кричать...*” [7, с. 18].

Мовна культура виявляється у вмінні правильно і за призначенням використовувати етикетні мовні формули, адже кожен громадянин повинен володіти культурою мовлення. Мова – це душа та історія народу. Про історичне майбуття української мови добре сказав Станіслав Губерначук: “Українська мова приречена на довге життя... Учені, а надто – мовознавці, з'ясовуючи становлення своїх національних мов, ще зацікавляться українською мовою, ще будуть наполегливо досліджувати її” [4, с. 229].

“У більшості підручників і посібників для вузів другої половини ХХ ст. звертання розглядали як слова, граматично не зв'язані з членами речення. У деяких працях обґрунтовується наявність граматичного зв'язку звертання з реченням та виконання в окремих випадках (у поєднанні з наказовим способом дієслова) кличним відмінком функції підмета (І. Кучеренко, І. Вихованець, А. Загнітко). З таким трактуванням можна цілком погодитись,” – вказує К. Шульжук [14, с. 173]. У найдавніших працях з української лінгвістики поняття про звертання не було. Потім термін „звертання” використовували для вираження відношень між особами, які спілкувалися. Пізніше вживалися різноманітні назви звертань – зовні слова, окличні слова тощо.

Вивчаючи речення зі звертаннями, вважаємо за доцільне добирати приклади, наприклад, із творів Івана Нечуя-Левицького, мова яких максимально наближена до загальнолітературної. Тому приклади речень пропонуємо з повісті Івана Нечуя-Левицького „Бурлачка”. Звертання інтонаційно виділяються від речення, хоча і розташовані в ньому та семантично пов'язані з ним. За звертанням не закріплене сталі місце в реченні, воно може займати будь-яку позицію: на початку, в середині, в кінці речення. Звертання – складна семантична та комунікативна одиниця. Це засіб комунікативного оформлення речення, напр.: „– *Сідай, чорнобрива, на віз та їдь до нашого пана на буряки, – гукнув Лейба до Василяни, – матимеш гроші, хліб, сіль ще й музику на присмаку*” [9, с. 9].

Звертання функціонують у різних за метою висловлювання реченнях. У підручниках з синтаксису української мови вказують, що звертання – слово або сполука, що позначають особу чи персоніфіковані предмет, явище, до

яких звертається мовець. Вони привертають увагу адресата до повідомлення. Звертання може надавати предмету оцінної характеристики, експресивності. Воно характеризується граматичною незалежністю й інтонаційною та пунктуаційною відокремленістю. У традиційній граматиці вказано, що звертання переважно виражені називним або кличним відмінками іменника, особовим займенником у називному відмінку або певними формами прислівників, сполуками і навіть підрядними конструкціями [12, с. 226].

В українській мові природною формою звертання є вокатив (кличний відмінок). Він має специфічні закінчення, котрі в окремих випадках можуть збігатися із закінченнями називного, давального і місцевого відмінків [14, с. 173]. Можна, звичайно, вважати відокремлені знаками оклику звертання у формі іменника в називному або кличному відмінках вокативними реченнями, які мають комунікативну цілісність, передають модально чи емоційно забарвлену думку, виражену інтонаційно, напр.: *„Ой матіночко, серденько! Пустіть мене на буряки, – сказала Василина до матері”* [9, с. 9]. Звертання мають різні типи інтонації: кличну (вимова звертання із посиленням наголосом і більш високим тоном, паузою після нього), окличну (з риторичною метою) і вставну (зниження голосу, прискорений темп вимови).

Звертання поділяються на поширені й непоширені [11, с. 161]. Наприклад, непоширене: *„Прокопе! Чипустиш Василину? – спитала Одарка в чоловіка”* [9, с. 10]; поширене: *„Вельможний пане! Яку я гарну дівчину назвав у Комарівці... – сказав жид”* [9, с. 21]. Звертання охоплює широке коло різних груп лексики. Звертання охоплює широке коло різних груп лексики. Із семантичного погляду у функції звертання можуть бути іменники та субстантивовані частини мови в прямому і переносному значенні [14, с. 173].

Дехто з учених вважає звертання, як і вставні одиниці, комунікатами. Інші ж називали ці речення вокативними або кличними комунікатами. Кличні комунікати звичайно поділяють за значенням на закличні, спонукальні, емоційні. Конструктивні особливості їх – непоширеність і поширеність. Непоширені комунікати виражаються здебільшого кличною формою, напр.: *„Василино! Вернись та візьми торбу”* [9, с. 10]. Вони можуть виражатися і формою називного відмінка: *„– Не ви, пані, купували мені ці золоті квітки та стрічки, не для вас я їх і скину, – сказала Василина, стоячи коло порога”* [9, с. 52]. У розмовній мові непоширені кличні комунікати можуть скорочуватися, особливо іменники на -а, напр.: *„ – Ма! (авт.)”*. Для посилення емоційності кличні комунікати можуть повторюватися, напр.: *„Василинко ! Василинко ! Ходім, серце, у танець! – крикнула Марія й потягла Василину за руку”* [9, с. 98]; *„ – Петре, Петре, – кажу я до його, – я ж тебе кохала, як свою душу”* [9, с. 91].

Збільшує емоційність кличних комунікатів вживання сурядних форм, напр.: *„ – Ярино, Олено! Чого це ви ходите по хаті без роботи?”* [9, с. 46].

У багатьох випадках кличні комунікати пояснюють попередні й суміщають у собі риси комунікатів і прикладок: *„– Василино! Дурна дівчино! Чого це ти розревлась?”* [9, с. 60]. З наведених прикладів бачимо, що звертальні форми мають апелятивну функцію. Крім цієї функції, звертання

виконують й інші ролі. О. Селіванова визначає такі функції звертання: апелятивну (заклику), тематичну (уведення певної теми), перформативну (супроводу мовленнєвої дії), фатичну (встановлення контакту), риторичну (красномовства), експресивну і стилістичну [11, с. 161]. У традиційній граматиці говориться, що загальна синтаксична функція звертання полягає в називанні адресата мовлення. Ця функція не є однорідною. Семантико-граматична функція звертань як позначень адресата мовлення має різні форми вияву в залежності від характеру висловлення-звернення [12, с. 225]. Розрізняються такі функціональні типи звертань: власне звертання, що виступають як назви конкретних адресатів мовлення, і звертання, які вживаються як інтимізуючі вирази в різних комунікативних ситуаціях. Такі звертання не виступають як обов'язкові позначення конкретних адресатів мовлення, тому стоять поза групою власне звертань. Основна функція подібних звертань полягає в наданні мовленню відтінку інтимності. Іноді вживання їх може бути зовсім механічним [12, с. 225].

У деяких реченнях звертання мають переважно оцінне значення (як приклади). Пор.: „*Серце моє! Не покину я тебе, хоч би мене силував батько, силувала мати тебе покинути*” [9, с. 57]. У подібних конструкціях займенник може входити в групу звертання. Напр.: „– *Мамо моя! Серце моє! Нащо ж оце я так вразила вашу душу?*” [9, с. 69].

Власне звертання функціонують також у питальних реченнях з модальним значенням прямої питальності. Напр.: „– *Звідкіля ти, молодиче? – спитала Марія*” [9, с. 75]. Звертання в таких конструкціях мають виразне інтонаційне виділення. На них частіше припадає інтонаційна вершина речення, особливо помітна тоді, коли звертання стоїть у кінці. Окличне інтонаційне виділення звертань, вжитих у формах прямого питання, зумовлює їх можливе відокремлення від речення: „– *Василино! Чи тобі хоч трохи стало легше? – спитала Марія* [9, с. 76]”.

Чинний правопис регламентує правила написання звертань, що складаються із загальної назви і прізвища. У таких випадках флексію кличного відмінка має тільки загальна назва, а прізвище завжди фіксується у формі називного відмінка: *друзе Шевченко, товаришу Слюсар*.

Реченню зі звертанням властива певна мелодика. Кожна мова має в своєму арсеналі багато різних типів мелодики, більшість яких визначається ситуацією мовлення. Є спосіб, у який закінчується мелодійне оформлення висловлень зі звертаннями: розрізняють мелодику завершеності (висловлено закінчену думку, таке речення вимовляється з мелодикою, що наприкінці знижується й досягає найнижчого рівня), незавершеності та питальну мелодику.

Відображаючи емоційно-вольову сферу мовця, звертання поєднують дві функції: апелятивну та експресивну. Апелятивна функція виявляється в офіційному спілкуванні. У художньому і розмовно-побутовому мовленні звертання виражає не лише звернення до адресата, а й ставлення з боку мовця до нього [14, с. 175]. Власне звертання функціонують як позначення конкретних адресатів мовлення і в ситуаціях розповідного діалогічного мовлення. Позиція звертання в розповідних реченнях довільна.

Г. Навчук вважає, що звертання є одним із способів здійснення ілюктивної мети – привернути увагу мовця, чи співрозмовника, чи слухача.

Напр.: – *Люди! Хто привів сюди дитину?!* (Л. Костенко); – *Товариші, готуйтеся! Сьогодні всі підете до „купелю”* (С. Пушик) [8, с. 68].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у визначеному напрямку. Таким чином, звертання – досить складна, синкретична категорія. Вони близькі до прикладок, кличних комунікатів. Прямі звертання часто важко відмежувати від вигуківих висловлень, номінативних речень. Звертання в українській мові виражаються формою кличного відмінка іменника, а також субстантивованими частинами мови. Звертання використовується в різних типах речень за метою висловлювання, виконує апелятивну та експресивну функції.

Дослідження особливостей основної комунікативної одиниці (звертання) перебувають тепер у центрі уваги вчених-лінгвістів. Сьогодні зростає значення загальної культури особистості, культури міжнародного співробітництва, культури суспільства в цілому. Тому можна намітити перспективу подальшого студювання в напрямку простеження засобів диференціації звертання від вигуківих висловлень та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2004. – 342 с.
2. Беляев О. М. Сучасний урок української мови / Олександр Михайлович Беляев. – К. : Рад. школа, 1981. – 176 с.
3. Богдан С. К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / Богдан Світлана Калениківна. – К. : Рідна мова, 1998. – 476 с.
4. Губерначук С. С. Як гул століть, як шум віків – рідна мова / Станіслав Сергійович Губерначук. – К. : В-во „БЛІЦ-ІНФОРМ”, 2002. – 234 с.
5. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 378 с.
6. Донченко Т. Комунікативно-зорієнтоване вивчення теми „Звертання” у 5 класі / Т. Донченко // Урок української мови. – 2003. – № 5. – С. 33 – 36.
7. Журавльова Н. М. Засоби вираження ввічливості слобожан у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка / Н. М. Журавльова // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Харків, 2003. – №11. – С. 15-27.
8. Навчук Г. В. Формально-синтаксичні та функціонально-семантичні особливості окличних речень у сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук/ Галина Василівна Навчук. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 204 с.
9. Нечуй-Левицький І. Твори : у 2-х томах / І. Нечуй-Левицький. – К. : Наукова думка, 1985 – 1986. – Т. 1. – 640 с.; Т. 2. – 511 с.
10. Сагач Г. М. Риторика : навч. посібник для студентів серед. і вищ. навч. закладів / Г. М. Сагач. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2000. – 568 с.
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.
12. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 516 с.
13. Федоренко О. Д. Здрібніло-пестливі форми як відображення української ментальності // Актуальні проблеми металінгвістики : збірник наукових праць/ О. Д. Федоренко. – Черкаси : ЧДУ, 2001. – Випуск 1. – С. 180-186.
14. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник / Каленик Федорович Шульжук. – К. : Видавничий центр „Академія”, 2004. – 408 с.

Стаття надійшла до друку 10.02.2017